

Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin təkamül prosesi

Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin təkamül prosesi yetmiş il ərzində SSRİ rəhbərliyinin avtoritar metodlarına tabe olan dövlətçilik xətti ilə həyata keçirdi. SSRİ-nin idarə aparatı 1924, 1936 və 1977-ci illərin Konstitusiyalarına istinad edirdi.

1924-cü ilin Konstitusiyasına əsasən Sovet İttifaqında ali hakimiyyət orqanı, 1927-ci ilə qədər ildə bir dəfə, sonralar isə iki ildə bir dəfə çağırılan SSRİ Şura Qurultayı və Şuraların çağırışları arasında daimi fəaliyyət göstərən orqanı – ikipalatalı Mərkəzi İcra Komitəsi (MİK) idi. MİK sessiyaları arasında kollektiv dövlət rəhbəri rolunu formal oynayan Rəyasət Heyəti fəaliyyət göstərirdi. SSRİ Şuralar Qurultayı çoxpilləli, qeyri-bərabər (şəhərlilər və kənd seçiciləri üçün) seçkilər əsasında açıq səsvermə ilə, əsasən, istehsalat prinsipi ilə formalaşdı. Seçkilər ümumi sayılırdı, halbuki seçki hüququndan, əvvəlki kimi, vətəndaşların yeddi tipi məhrum idi.

Xalq komissariatlarının və sayı daim artan digər mərkəzi təşkilatların rəhbərləri SSRİ Xalq Komissarları Şurasını (hökumət üzvləri) təşkil edirdilər. Məhkəmə sistemində SSRİ Ali Məhkəməsi rəhbərlik edirdi, mülki mübahisələr arbitraj məhkəmələri sistemində həllini tapırdı, qanunvericiliyə nəzarəti prokuratura orqanları həyata keçirirdi. Sovet respublikalarında hakimiyyət orqanları sistemi SSRİ Konstitusiyasına və İttifaq konstitusiyasını təkrar edən respublikaların konstitusiyasına əsasən formalaşdı. Yerlərdə Şuralar və onların icra hakimiyyətləri yaradılırdı. Zaman keçdikcə, onlar özünüidarə elementlərini itirdilər, icra hakimiyyəti aparatının partiya aparatı ilə birləşməsi başlandı, sonra bu hal tam reallaşdı. İcra hakimiyyətləri şuraları arxa plana sıxışdıraraq, SSRİ –nin bütün dövlət aparatı kimi, partiya orqanlarının birbaşa rəhbərliyi və nəzarəti altında öz fəaliyyətlərini həyata keçirirdilər. Sovet sistemi SSRİ-dən sonra da, 1993-cü ilin sonunadək qüvvədə qalırdı.

1936-cı ilin Konstitusiyası SSRİ və respublika Şuralar Qurultayını Ali Sovetlə (SSRİ-də o, ikipalatalı idi) əvəz etdi, sessiyalar arasında onların Rəyasət Heyətləri fəaliyyət göstərirdi. Seçki sistemində də dəyişikliklər oldu. 1946-cı ilin mart ayında xalq komissariatları nazirlik, hökumət isə SSRİ Nazirlər Soveti adlandırıldı. 1957-ci ildə sənaye və tikinti idarəsi sahə sistemindən ərazi idarə sistemində keçdi. İnzibati-ərazi rayonlarındakı nazirliklər əvəzinə xalq təsərrüfatı Şuraları yaradıldı. 1965-ci ildə əsas idarə vasitəsi nazirliklər olan ərazi sistemi sahə sistemi ilə əvəz edildi.

1977-ci ilin Konstitusiyası dövlət orqanları sistemində dəyişikliklər gətirmədi.

1988-1991-ci illərdə bir sıra qanunların qəbul edilməsiylə əlaqədar, SSRİ-də dövlət hakimiyyəti orqanlarının növbəti strukturu müəyyən olundu: SSRİ xalq deputatlarının Qurultayı, SSRİ Ali Soveti, SSRİ Prezidenti, Federasiya Şurası, Hökumət (Nazirlər Kabineti), konstitusiya nəzarəti Komitəsi. 1991-ci ilin sentyabr ayında SSRİ xalq deputatlarının V qurultayı keçid dövründə federal hakimiyyət orqanlarını və idarə sistemini müəyyənləyən qanunları qəbul etdi. Ölkədə hakimiyyətin ali orqanı yenidən ikipalatalı Ali Sovet oldu, respublikalar arasında isə Dövlət şurası və Respublikalararası iqtisadi komitə yaradıldı. Müxtəlif vaxtlarda SSRİ-də fəaliyyəti ümumfederal olan fəvqəladə (məsələn, 1941-1945-ci illərin Dövlət müdafiə komitəsi), və ya regional xarakterli orqanlar (məsələn, 1989-cu ildə Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətinin xüsusi idarə komitəsi) mövcud idi.

SSRİ-nin birpartiyalı, antidemokratik, sıx mərkəzləşmiş və müəyyən dərəcədə hərbiləşmiş ictimai-siyasi sistemi ölkənin daxili modernləşdirilməsini ekstensiv üsullarla həyata keçirirdi, xarici siyasətdə isə yerindən asılı olmayaraq, inqilabi hərəkət dəstəklənirdi. Partiya və ölkə rəhbərliyinin siyasəti nəticəsində şəhər və kəndlərdə yeni iqtisadi siyasətin məhdudlaşdırılması, bazar münasibətləri elementlərinin ləğvi, sənayeləşdirilmənin və kollektivləşdirilmənin qəddar metodları, 1930-cu illərin aclığı, kütləvi siyasi repressiyalar, bütöv xalqların deportasiyası, nəhəng qurbanlar vermiş 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsi, uzun illərin “soyuq müharibəsi”, inkişaf etmiş ölkələrə qarşı hərbi üstünlük və digər faktorlar ölkəni sosial-iqtisadi böhrana sürükləyirdi. Yaranmış sistemi təzələmək üçün N.S.Xruşovun və M.S.Qorbaçovun cəhdləri ardıcıl olmadığına görə, uğursuzluğa düçar oldu. SSRİ zəngin iqtisadi potensiala malik ölkə idi, kömür, təbii qaz, neft ehtiyatlarına, dəmir və kalium-permanqanat, əlvan metal yataqlarına, kalium duzları, asbest, fosfat xammalı və digər faydalı qazıntılara, zəngin mədəniyyətə və digər ənənələrə görə dünyada aparıcı yer tuturdu. Lakin bu imkanların əksəriyyəti reallaşa bilmədi, halbuki 75 illik fəaliyyəti nəticəsində ölkə aqrar monarxiyadan zəngin intellektuallı, elmi potensiallı hərbi sənaye kompleksli bir ölkəyə çevrilmişdi. SSRİ öz əhalisini sosial cəhətdən müdafiə edirdi, təhsil və tibbi xidmət pulsuz idi, insanlarda gələcəyə müəyyən inam vardı. Lakin mənzil və ərzaq problemlərini sovet dövləti illər ərzində həll edə bilməmişdi. Ən başlıcası isə, SSRİ-də həyat səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin həyat səviyyəsindən çox geri qalırdı. Sosialist həyat tərzinin dəyəri həddən artıq yüksək idi: iqtisadiyyatın

inzibati idarə metodları iqtisadi inkişafı təmin etmirdi, iqtisadi sistem qeyri-səmərəliliyini göstərirdi. SSRİ kəndli ölkəsindən kəndlilik olmayan bir ölkəyə çevrilmişdi, təbii ehtiyatlara böyük ziyan vurulurdu. Yuxarıdan yeridilən tamamilə yalan ideologiya real gerçəkliklə kəskin uyğunlaşmırdı.

Sovet dövründə Azərbaycanda yerli idarə orqanları vardı, onlara Kommunist partiyasının komitələri, icra komitələri, xalq deputatları sovetləri daxil idi. Azərbaycan Kompartiyasının Mərkəzi Komitəsi və Nazirlər Soveti ilə Ali Sovet isə respublika səviyyəli orqanlar idi. Qərarlar Azərbaycan KP MK-sı səviyyəsində qəbul edilirdi, Ali Sovet qərarları qanun şəklində ümumiləşdirirdi, Nazirlər Soveti həmin qanunların həyata yetməsinə təmin edirdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti postu isə yalnız 1991-ci ildə aktual oldu.

80-ci illərin sonlarında SSRİ-də iqtisadi böhran siyasi böhranla tamamlandı, Sov.İKP-nin mərkəzi rolu zəiflədi. Dövlət quruluşu forması da böhran keçirirdi – Pribaltika respublikaları SSRİ-nin tərkibindən çıxmağı tələb etdi, sonralar digər respublikalar (həmçinin Azərbaycan) öz suverenliyini elan etdi. Buna cavab olaraq, SSRİ rəhbərliyi bəzi respublikaları iqtisadi mühasirəyə saldı, bəzilərinə isə, Bakıda olduğu kimi, hərbi qüvvələr yeritdi.

1991-ci ildə Moskvada baş verən avqust qiyamı SSRİ-nin dağılma prosesini sürətləndirdi. 1991-ci ilin dekabr ayının 8-də Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belorusiya respublikalarının rəhbərləri SSRİ-nin “ləğvi” haqqında razılığı imzaladılar və Müstəqil Dövlətlər birliyinin (MDB) yarandığını elan etdilər. Dekabrın 25-də Qorbaçov prezident səlahiyyətlərinə son qoydu. SSRİ süqut etdi, Rusiya Federasiyası onun hüquqi sələfi oldu.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan rəsmən özünün müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, XX əsrdə ölkə iki dəfə azad, müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydu, demokratik rejimli dünyəvi dövlət quruculuğuna başladı.

Lakin o zamanlar artıq Ermənistan Kremlin əli ilə özünün təxribatlı, antiazərbaycan siyasətini, Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməyə, azərbaycanlılara qarşı ekstremizm və soyqırım siyasətini aparmağa başlamışdı. Azərbaycan xalqı erməni separatçılarının həyasız tələblərinə və qeyri-insani hərəkətlərinə qarşı birmənalı şəkildə etiraz edirdi, amma respublika rəhbərliyi öz xalqının yanında olmaq əvəzinə, hadisələrin ilk günlərindən qanuni tələblərin qarşısını alırdı. O zamanlar respublikaya rəhbərlik edən gücsüz, etinasız Azərbaycan Sov.İKP-nin Birinci katibi Ə.Vəzirovun birbaşa iştirakı ilə hadisələr erməni separatçılarının və onların himayədarlarının ssenarisi üzrə cərəyan edirdi. Moskvadakı mərkəzi hakimiyyətə güvənən ermənilər məqsədyönlü şəkildə, addım-addım öz planlarını həyata keçirən zaman, Azərbaycanda ermənilərə qaşı adekvat və konstruktiv cavablar verə biləcək bir qüvvə tapılmadı. O zamankı ittifaq və respublika rəhbərliyi bu işə ciddi maneə yaradırdı: çətin anlarda öz xalqını dəstəkləyən, xalqının böyük hörmətini qazanmış Heydər Əliyevdən ehtiyat edən Moskvadakı mərkəzi hakimiyyət onun rəhbər vəzifələrdən uzaqlaşdırılmasına və ona qarşı böhtanlara əl atdı. Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopartmaq üçün özünün kirli və bəd niyyətlərini həyata keçirən SSRİ rəhbərliyi, ittifaq respublikası kimi Azərbaycanın hüquqlarını pozaraq, bir sıra tədbirlərə əl atdı. 1988-ci il martın 24-də muxtar vilayətdə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında qəbul edilmiş qərar, əslində, vilayətin respublikamızın dövlət orqanlarına tabeçiliyindən çıxarılması məqsədini güdürdü.

Dağlıq Qarabağ xüsusi hüquqlar əldə etdi, muxtar vilayətdə bir çox məsələlərin həlli ittifaq Nazirliklərinə və Komitələrə həvalə olundu.

Növbəti addım 1989-cu il yanvarın 12-də atıldı. “Azərbaycan SSR DQMV-də xüsusi idarə formasının tətbiq edilməsi” qərarı və vilayətin idarəsində bütün səlahiyyətlər verilən Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması ilə vilayət, demək olar ki, Azərbaycanın tabeçiliyindən çıxarıldı. Bu üzdənirəq Komitənin fəaliyyəti noyabr ayının 28-dək davam etdi. Həmin mərhələdə hakim dairələr, o cümlədən xüsusi xidmət orqanları, xalq arasında nüfuzə sahib olan və erməni separatçılara qarşı çıxan, respublika “liderlərinin” zəifliyinə və imperiya rəhbərliyinin ədalətsiz münasibətinə etiraz edən ictimai xadimlərin adına ləkə gətirməyə çalışırdı. Xüsusi xidmət orqanlarının əsas məqsədi xalqın layiqli liderlərlə birləşməsinin qarşısını almaq, təcrübəsiz və güzəştlərə getməyə hazır olan xadimləri xalqa sıırmaq idi. Buna baxmayaraq, 1989-cu ilin iyul ayının 16-da Azərbaycan Xalq Cəhbəsinin təsisətmə qurultayı baş tutdu və Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) onun sədri seçildi. AXC xalq hərəkətinə güvənirdi və geniş sosial bazaya malik idi, lakin onun rəhbərliyində peşəkar olmayan, özünü “böyük siyasi xadim sayan xeyli adam vardı. Xalq sıralarından çıxmış bu insanlar öz şəxsi iddialarını, hakimiyyət davasını ümumilliyə maraqlardan üstün tutdular” (H.Əliyev).

Nəticədə sürətlə öz nüfuzunu itirən imperiya hakimiyyətinə – Moskvaya güvənən Ə.Vəzirov da, “yeni xalq liderləri” də xalqın qüvvəsini düşməne qarşı birləşdirmək əvəzinə, öz aralarında rəqabətə başladılar. Azərbaycan xalqı etiraz edirdi, bəzi rayonlarda zorla hakimiyyət dəyişdirilmişdi. “Sərhəd hərəkəti” nəticəsində insanlar dövlət sərhədi boyunca bəzi sahələrdə avadanlığı və tikanlı məfilləri

dağıdaraq, Cənubi Azərbaycanla sərhədi açdılar. Bakıda respublika rəhbərliyinin istefasını tələb edən mitinqlər yeniləndi. Lakin “SSRİ rəhbərliyi ədalət və özünün qanuni hüquqları uğrunda səsini qaldırmış xalq hərəkatını qəddarcasına yatırtmaq yolunu seçdi” (H.Əliyev).

1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Soveti DQMV-də və ona yaxın ərazilərdə fəvqəladə hal elan etdi, sənədlərdə isə həmin ərazilərin mənsubiyyəti heç göstərilmədi. Hərbi qüvvələrin Bakıya və Naxçıvana yeridilməsi planlaşdırılırdı. 1990-cı ilin yanvar ayının 19-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Soveti dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək üçün SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq qərarını verdi və bununla da planlaşdırılmış böyük qan tökülməsinin qarşısını aldı. Ordunun şəhərə daxil olmasına imkan verməmək üçün Bakıda minlərlə insan küçələrə çıxdı.

Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə əvvəldən xəbərdarlıq etmədən, Sovet Ordusunun amansız daimi hissələri və ehtiyatdan çağırılmış əsgərləri şəhərə daxil oldular və silahsız sakinləri güllə-baran edərək, qan tökdülər. Bununla da “şər imperiyasına” və onun rəhbərliyinə nifrət hissi qat-qat artmış oldu. 20 yanvar faciəsi Azərbaycan xalqına qarşı totalitar kommunist rejiminin hərbi təcavüzü və cinayəti idi, bu əməllərin məqsədi öz haqlarını tələb edən xalqın iradəsini və inamını sındırmaqdı.

Dünya ictimaiyyətini çaşdırmaq və özünün qeyri-adekvat hərəkatlarına bəraət qazandırmaq üçün sovet təbliğat maşını guya Azərbaycanda 44 min yaraqlının olması haqqında yalan informasiya yaymağa başladı. Bakıya ordunun yeridilməsi “əməliyyatına” SSRİ Müdafiə naziri Yazov şəxsən rəhbərlik edirdi. Silahsız insanlara qarşı keçirilmiş “döyüş əməliyyatı” nəticəsində Bakıda və digər yaşayış məntəqələrində, rəsmi məlumatlara görə, vəhşiləşmiş “vətən müdafiəçiləri” tərəfindən 147 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, yüzlərlə insan itkin düşmüş, 400 nəfər həbs edilmişdi. Şəhər təsərrüfatına böyük ziyan vurulmuşdu. “Bakı əməliyyatında” ordunun səhvləri və istənilən hərəkatlı hədəfin qaydasız güllələnməsi nəticəsində 25 hərbi qulluqçu həlak olmuş, 283 nəfəri yaralanmışdı.

Azərbaycan rəhbərliyi hələ də gözləmə mövqeyində idi, xalq dəstəkləməirdi və fəvqəladə vəziyyətin müzakirələrində iştirak etmirdi. Xalq deputatları öz təşəbbüsləriylə respublikanın Ali Sovetinin sessiyasını keçirdilər. Sessiyada Bakıdan ordu hissələrinin çıxarılmasını tələb edən və fəvqəladə halın ləğvinə çağıran qərar qəbul olundu. Lakin Moskva tabeliyində olan hərbi komandanlıq sessiyanın qərarlarına biganə yanaşdı.

1990-cı il yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı Nümayəndəliyinə gəldi. O, ordunun şəhərə yeridilməsinə qarşı təşkil olunmuş yığıncaqda iştirak etdi, 20 yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, mərkəzi və respublika rəhbərliklərinin qanun, demokratiya və humanizmə qarşı yönəlmiş fəaliyyətinin əsil məqsədlərini açdı.

1990-cı il iyulun 22-də Heydər Əliyev tarixi vətəninə – Naxçıvana gəldi. Sentyabrda keçirilən seçkilərdə muxtar respublika əhalisi onu Azərbaycan SSR Ali Sovetinin və Naxçıvan MSSR-nin deputatı seçdi. Heydər Əliyev xalqı anlayırdı, xalqla həmfikir idi və sona qədər azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Onun rəhbərliyi altında Naxçıvanda milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası üzrə ilk addımlar atıldı.

1990-cı il noyabrın 19-da Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Naxçıvan MSSR parlament sessiyasında respublikanın adındakı “sovet sosialist” sözləri götürüldü, üçrəngli milli bayraq Muxtar Respublikanın dövlət bayrağı kimi təsis edildi. Muxtar Respublikanın Ali Sovetinin adı Ali Məclis adı ilə əvəz edildi. Bir neçə aydan sonra bu qərarların təsiri ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR-sı da Ali Sovetin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikası” adını, ulduzlu və oraqılı üçrəngli milli bayrağı təsis etdi.

Sovet imperiyası Azərbaycan xalqının iradəsini sındıra bilmədi. “Qanlı yanvar” aydın şəkildə göstərdi ki, yaranmış problemlərin həllində yeganə doğru yol – dövlət müstəqilliyinin bərpasıdır.

Lakin tarixi səhnədən gedən Sovet imperiyası rəhbərliyinin iradəsi ilə baş verən hadisələr və itkilərdən sonra da respublika kommunistləri imperiyanı qoruyub saxlamaq istəyən qüvvələri dəstəkləyirdilər. “Biz İttifaqa ümid bəsləməməliyik”, – Heydər Əliyev bildirərək, imperiyanı qoruyub saxlamaq üçün Moskvanın formal hüquqi əsası kimi təqdim edilən referendumda iştiraka qarşı çıxmışdı. Lakin respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevin və digər demokratik qüvvələrin kəskin etirazına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il martın 17-də referendumda iştirak etməsi barədə qərar verdi. Referendumun nəticələri saxtalaşdırıldı – guya xalq SSRİ-nin saxlanmasına səs vermişdi (Naxçıvan Muxtar Respublikası səsvermədə heç iştirak etməmişdi).

1990-cı il mayın 19-da Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası respublika Prezidenti vəzifəsini təsis etdi. Partiya rəhbərliyinə təyin edilmiş A. Mütəllibov Prezident seçkilərdə Heydər Əliyevin qələbəsindən ehtiyat edərək, Konstitusiyaya prezidentliyə namizədlərin yaş həddini məhdudlaşdıran xüsusi maddənin əlavə edilməsinə nail oldu. 1991-ci il 19-21 avqustda Moskvadakı hadisələr və FHDK başda olmaqla, bütün SSRİ ərazisində fəvqəladə halın elan edilməsi dövründə Azərbaycan rəhbərliyi dövlət çevrilişinə çalışan qüvvələri dəstəkləməklə, demokratik qüvvələrin narazılığını qazandı, nəticədə

erməni separatçılarının mövqeləri dəstəkləndi və qələbə qazanıldı. Avqust hadisələrindən sonra SSRİ-nin kommunist rejiminin sonu çatdı.

1991-ci ilin sentyabrın 14-də növbədənənar 33-cü qurultayında Azərbaycan Kommunist Partiyası özünün ləğv olunduğunu elan etdi. 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycanın demokratik qüvvələrinin tələbi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında" bəyanat qəbul etdi. Buna baxmayaraq, respublika rəhbərliyi, Heydər Əliyevin və digər deputatların təkidli çağırışına etinasız yanaşaraq, Ali Sovetin bu qərarını Konstitusiyanın tələb etdiyi kimi legitimliyi əldə etmək üçün xalq referendumuna çıxarılmasına razılaşmadı. Belə proseslərin ləngidilməsi SSRİ-nin dağılmasının qarşısını almaq və öz hakimiyyətini saxlamaq məqsədini güdüdü. 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyası "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktını" artıq qəbul etmişdi. Bir qədər sonra bu akt dekabrın 29-da xalq referendumunda təsdiqləndi. Bu, 1991-ci il dekabr 8-də SSRİ-nin ləğvindən sonra mümkün oldu. Beləliklə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi tam qanuni hüququ əldə etdi və respublika beynəlxalq hüquq münasibətlərinin subyektinə çevrildi.

Əhmədova Şəfəq Firudin qızı
YAP Nərimanov rayonu təşkilatının təlimatçısı,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı